

प्रकरण चौथे

.....

उपसंहार व निष्कर्ष

प्रकरण चौथे उपसंहार व निष्कर्ष

भारत सरकारच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणात शालेय पोषण आहार योजना ही एक महत्त्वाकांक्षी योजना असून या योजनेचा विस्तार भारतातील सर्व राज्यांमध्ये लागू झालेला आहे. ही योजना १९९५ ला सुरूवातीला १ ली ते ५ पर्यंतच्या वर्गासाठी लागू केलेली होती. पुढे या योजनेचा विस्तार वाढवून प्रत्येक शाळेत मध्यान्न भोजन सुरू करून प्रत्येक विद्यार्थ्याला सकस व पौष्टिक आहार मिळेल याची तरतूद या योजनेअंतर्गत करण्यात आली. या योजनेत विद्यार्थ्यांची पटनोंदणी वाढवणे, त्यांच्यामध्ये एकात्मता निर्माण करणे, त्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता वाढविण्याच्यादृष्टीने उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत.

शालेय पोषण आहार योजना सन १९९५ पासून संपुर्ण देशभर कार्यान्वित केली आहे. शालेय पोषण आहार योजनेमध्ये सुरूवातीपासूनच महाराष्ट्र शासनाचा सहभाग दिसून येतो. १९९५-९६ ला महाराष्ट्रात १७१ गटातील ग्रामीण भागात ही योजना लागू केली. त्यानंतर संपुर्ण महाराष्ट्रात लागू केली. ही योजना विकसीत तालुक्यांच्या तुलनेने अविकसीत तालुक्यांमध्ये प्रभावी ठरण्यास अडथळे ठरत असल्याचे दिसते. पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्हयातील चंदगड, गडहिंग्लज, आजरा, गगनबावडा, शाहूवाडी हे डोंगराळी भाग व विकासाच्या दृष्टीने मागे असलेले दिसतात. येथील शिक्षणाचा प्रसार सार्वत्रिक झालेला नसल्याने सर्वांगीण विकासाला अडथळा ठरत आहे. शासनाची प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणासाठी शालेय पोषण आहार योजना ही चंदगड तालुक्यांमध्ये प्रभावी ठरली की नाही या समस्या विचारात घेवून शालेय पोषण आहार योजनेचा चंदगड तालुक्याच्या संदर्भातील अभ्यास हा संशोधन विषय निवडलेला आहे. प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून या अभियानाच्या योजनेतील अंमलबजावणी यंत्रणेतील उणीवा निर्दर्शनास

आणून देवून प्रस्तुत अभियानाला अधिक प्रभावी करण्याच्या उद्देशाने उपाययोजना सुचविणे, हे आणखी एक प्रयोजन प्रस्तुत निवडीमागील आहे. त्यादृष्टीने प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रकल्प अंमलबजावणीचा २००५ ते २०१० हा काळ निर्धारित केलेला होता.

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक माहितीच्या संकलनासाठी संख्याशास्त्र संशोधन पध्दतीचा अवलंब केलेला आहे. त्यामध्ये नमुना निवड, प्रश्नावली, निरीक्षण, चर्चा, मुलाखत, यासारख्या तंत्राचा समावेश होतो. या तंत्राचा परिस्थितीनुसार व आवश्यकतेनुसार समावेश करण्यात आलेला आहे. चंदगड तालुक्यात २४९ शाळा असून जिल्हा परिषदेच्या १९३ प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळांची संख्या ५६ आहे. पैकी २३९ शाळांमध्ये शालेय पोषण आहार योजना सुरु आहे. त्यामधून पंचायत समितीच्या प्रत्येक गणातून एक प्राथमिक व एक माध्यमिक शाळा अशा दोन शाळांची निवड लॉटरी पध्दतीने केली आहे. अशा प्रकारे संशोधनात १० प्राथमिक व १० माध्यमिक शाळांचा अभ्यास केला आहे. या शाळेतील विद्यार्थी, शिक्षक, मुख्याध्यापक आणि पालक यांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेतली आहे. सदर प्रश्नावली व माहितीचे सांख्यिकी व विश्लेषण केले आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधनात शासनाचे अहवाल परिपत्रके, संदर्भग्रंथ यांचा अभ्यास केला आहे.

उपसंहार : —

प्रस्तुत संशोधनाची एकुण चार प्रकारणामध्ये विभागणी केलेली आहे. सदर प्रकरणाचा उपसंहार पुढीलप्रमाणे:

प्रकरण पहिले:— प्रस्तावना

शालेय पोषण आहार योजना ही केंद्र शासन पुरस्कृत प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाची योजना आहे. त्यामुळे पहिल्या प्रकरणाच्या सुरुवातीला शिक्षणाची संकल्पना स्पष्ट करून त्याची घटनात्मक तरतुद सांगितली आहे. तसेच शालेय पोषण आहार योजनाचा व शिक्षणाचा सहसंबंध स्पष्ट केला आहे. या प्रकरणाच्या

पुढच्या टप्प्यात समस्या विधान, पुर्व अभ्यास अवलोकन, संशोधन उद्दिष्टये व गृहितके, प्रकरण योजना याची मांडणी केली आहे. तसेच चंदगड तालुक्याच्या ऐतिहासिक व भौगोलिक पार्श्वभूमी, आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक आढावा घेण्यात आलेला आहे. यामध्ये क्षेत्रफळ, प्रमुख नद्या, हवामान, पर्जन्य, मुख्य पिके, आर्थिक परिस्थिती याबद्दलची मांडणी केली आहे.

प्रकरण दुसरे:— शालेय पोषण आहार योजनेचे स्वरूप आणि कार्यपध्दती

शोध प्रबंधाच्या दुस—या प्रकरणात शालेय पोषण आहाराचे स्वरूप व कार्यपध्दती स्पष्ट करून शालेय पोषण आहार योजने अंतर्गत येणा—या समित्या, अन्नपुरवठा विभाग, शालेय पोषण आहार योजनेची जबाबदारी स्विकारणारे शाळेतील मुख्याध्यापक, अन्न शिजवण्याची कार्यवाही या सर्वांचा परिचय करून देण्यात आलेला आहे.

प्रकरण तिसरे:— सर्वेक्षित शाळेतील माहितीचे सादरीकरण व विश्लेषण

प्रस्तुत संशोधनाच्या तिस—या प्रकरणात चंदगड तालुक्यातील अंमलबजावणीचा अभ्यास केला आहे. यात अभियानात विद्यार्थी, शिक्षक, मुख्याध्यापक पालक यांच्याकडून शालेय पोषण आहार योजनेच्या अंमलबजावणीच्या संदर्भात प्रश्नावलीच्या माध्यमातून माहिती भरून घेवून त्या प्रश्नावलीतील माहितीचे संख्यात्मक मांडणी करून त्यांचे विश्लेषण केले आहे.

प्रकरण चौथे:— उपसंहार व निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनाच्या या प्रकरण उपसंहार व निष्कर्षाची मांडणी करण्यात आली आहे. तसेच वरील प्रकरणामध्ये संक्षिप्त रुपाने सदर प्रकरणात मांडणी केलेली आहे. यामध्ये संशोधनातून समोर आलेले निष्कर्ष नोंदविले आहेत शालेय पोषण आहार योजनेचा चंदगड तालुक्याच्या संदर्भातील अभ्यास या विषयाचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर निष्कर्षाच्यारूपाने पुढील बाबी निर्दर्शनास आलेल्या आहेत.

निष्कर्ष :-

१. शालेय पोषण आहार योजनेअंतर्गत शासनाद्वारे वेळोवेळी योजनेत बदल केलेला दिसून येतो. ही योजना १९९५ साली फक्त १ ली ते ५ वी साठी होती पण तिचा विस्तार करून इयत्ता ८ वी पर्यंत योजना लागू केली आहे. यातून या योजनेची व्याप्ती वाढवल्याचे दिसून आले आहे.
२. चंदगड तालुक्यातील शालेय पोषण आहार योजनेमुळे विद्यार्थ्यांच्या पटसंख्येत वाढ झाल्याचे दिसते. ही वाढ १६ शाळामध्ये म्हणजेच ८० टक्के शाळामध्ये दिसून येते. तर ४ शाळामध्ये २० टक्के शाळामध्ये सरासरी १५ टक्के गळती दिसते. या गळतीमध्ये १२ टक्के विद्यार्थ्यांचे स्थलांतर झाल्याचे आढळून आले तर केवळ ३ टक्के शाळामध्ये विद्यार्थ्यांची गळती झाली आहे.
३. चंदगड तालुक्यात शालेय पोषण आहार योजनेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये एकत्र बसून सहभोजन करण्याची सवय निर्माण झालेली दिसून येते, परंतु काही जाती वर्गातील विद्यार्थी या भोजनाचा लाभ घेत नसल्याचे दिसून आले.
४. चंदगड तालुक्यातील शाळामध्ये शालेय पोषण आहार योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे सर्व २० शाळातील विद्यार्थ्यांच्या म्हणजेच १०० टक्के शाळामधील गुणवत्तेत सातत्याने वाढ दिसून आली आहे.
५. विद्यार्थी हा केंद्रबिंदू ठेवून त्याच्या शारीरिक व बौद्धिक विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी शालेय पोषण आहार योजनेच्या कार्यवाहीत आपणास असे दिसून येते की, चंदगड तालुक्यात सदर योजना राबविताना या तालुक्यातील सर्वेक्षणातील सर्व शाळामध्ये विद्यार्थ्यांना सकस व पौष्टिक आहार दिला गेला आहे. तसेच या आहारात सर्व जीवनसत्वांचा सामावेश व्हावा या दृष्टीने लक्ष दिल्याचे आढळून आले.
६. चंदगड तालुक्यातील शाळामध्ये शालेय पोषण आहार योजनेमुळे उपस्थितीचे प्रमाण ८० टक्के शाळामध्ये वाढल्याचे दिसते.

७. शालेय पोषण आहार योजनेत अन्न शिजवण्याचे काम ७५ टक्के महिला बचत गट व २५ टक्के इतरांना दिल्याचे दिसते. तसेच आहाराबाबत स्वच्छता ८५ टक्के शाळांमध्येच असल्याचे दिसते. तर आहार शिजवण्यासाठी शेडची व्यवस्था चंदगड तालुक्यातील ५५ टक्के शाळांमध्ये दिसून आली नाही.
८. चंदगड तालुक्यातील शाळांमध्ये शालेय पोषण आहार योजनेत दिला जाणा—या आहाराचे वाटप हे ४२ टक्के शाळांमध्ये वर्गातच दिले जात असल्याचे दिसते. पण ५८ टक्के प्रमाण हे शाळेतील अंगणात, वऱ्हांडा या ठिकाणी आहार दिला जातो. यावरून शालेय पोषण आहार वाटपाच्या ठिकाणाच्या संदर्भात खुल्या अंगणाला, वऱ्हांडयाला प्राधान्य दिसून येते. योजने प्रमाणे या कार्यासाठी विशेष अशी तरतूद असली पाहिजे असे नमूद केलेले आहे. ते १०० टक्के शाळांमध्ये होत नसल्याचे दिसून येते.
९. शालेय पोषण आहार योजनेची माहिती ७५ टक्के पालकांना असल्याचे दिसून येते तर २५ टक्के पालक या योजनेविषयी अनभिज्ञ असल्याचे आढळून आले.
१०. शालेय पोषण आहार योजनेअंतर्गत विद्यार्थ्यांना आहार घेण्यापुर्वी ज्या स्वच्छतेच्या सवयी लावल्या जातात त्या सवयीचा अवलंब ९९ टक्के विद्यार्थी आपल्या दैनंदिन व्यवहारात करताना दिसून येतात. असे विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नावलीवरून दिसून आले तर याबाबत शिक्षकांच्या प्रश्नावलीवरून असे दिसून आले की ८५ टक्के विद्यार्थी दैनंदिन व्यवहारात स्वच्छतेच्या सवयींचा अवलंब करतात.
११. चंदगड तालुक्यात शालेय पोषण आहार योजनेची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी सांभाळणारे संबंधीत शिक्षक व मुख्याध्यापक आणि त्या शाळेतील विद्यार्थ्यांचे पालक हे या योजनेकडे जागृकतेने लक्ष देत असल्याचे दिसून येते. तसेच ९५ टक्के शाळेतील या योजनेशी संबंधित मुख्याध्यापक व शिक्षक आधिकारी शाळेत शिजवलेले अन्न स्वतः खावून बघून त्या अन्नाची प्रत तपासताना दिसतात. त्याच बरोबर एक अयोग्य गोष्ट निरीक्षणास आली ती म्हणजे जवळजवळ ९५ टक्के शाळेतील सर्व शिक्षक या योजने अंतर्गत भोजनाचा लाभ घेतात.

१२. चंदगड तालुक्यात शालेय पोषण आहार योजनेमुळे शाळेतील मुलांच्या शारीरिक व बौद्धिक घटकांवर सकारात्मक परिणाम पडलेला दिसतो. कारण जवळजवळ सर्व शाळा मध्ये मुला मुलींचे गुणवत्ता वाढलेली आढळते.
१३. शालेय पोषण आहार जेथे शिजवला जातो. तेथे ८० टक्के शाळांतील स्वयंपाकगृहात अग्निशामक सिलेंडरची सोय दिसून येत नाही.
१४. तालुका साधन गट व समुह साधन कमिटीतील सदस्यापैकी गटशिक्षण अधिकारी, शिक्षण विस्तार अधिकारी या खेरीज अन्य सदस्याच्या शाळांना भेटी देण्याचे प्रमाण दोन महिन्यातून एकदा असल्याचे दिसून येते.
१५. शालेय पोषण आहार योजना अनुदानित शाळांना लागू आहे. विनाअनुदानित शाळांना लागू झालेली नाही.

शालेय पोषण आहार योजना चंदगड तालुक्यामध्ये अंमलबजावणी करताना विद्यार्थी, शिक्षक, मुख्याध्यापक व पालक या सर्वांमध्ये या योजनेच्या सहभागामुळे सकारात्मक परिणाम या योजनेसंदर्भात दिसून येतो. परंतू अजूनही या योजनेची संदर्भातील जागृती २० टक्के झाली नसल्याचे आपणास प्रस्तूत अभ्यासावरून दिसून येते. जर या योजनेला यशस्वी बनवायचे असेल तर त्यातील त्रुटी दुर करणे गरजेचे आहे.

शिफारशी :-

शालेय पोषण आहार योजना चंदगड तालुक्यामध्ये अंमलबजावणीचा अभ्यास केल्यानंतर काही त्रुटी लक्षात घेवून या योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी काही उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. त्या संदर्भात काही शिफारशी लक्षात घेवून शालेय पोषण आहार योजना राबवावी लागते.

१. चंदगड तालुक्यातील शालेय पोषण आहार योजनेची माहिती शासनातर्फे विविध प्रसार माध्यमांच्या माध्यमातून प्रसारित केली पाहिजे. त्यामुळे योजना काय आहे? योजनेची उद्दिष्टे काय आहेत? हे शाळेतील शिक्षकांबरोबरच जनतेलाही समजून येईल. त्यातून योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीकडे जनतेचेही लक्ष जाईल.

२. चंदगड तालुक्यातील शालेय पोषण आहार योजनेतील शाळांना दिल्या जाणा-या सुविधांमध्ये वाढ होणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये अन्न शिजविण्यासाठी शेडची व्यवस्था, आहार वाटपाची बैठक व्यवस्था यासाठी आर्थिक सहाय्यातेत वाढ करणे गरजेचे आहे. परिणामी चंदगड तालुक्यातील शालेय पोषण आहार योजनेची अंमलबजावणी प्रभावी होईल.
३. चंदगड तालुक्यातील शालेय पोषण आहार योजनेअंतर्गत येणा-या समित्यांच्या कार्यवाहीत समन्वय साधण्याचे कार्य जिल्हापरिषदेच्या शिक्षण समितीने करावे. ज्यामध्ये विशेषतः शालेय पोषण आहार योजनेअंतर्गत दिल्या जाणारा धान्याचा साठा प्रत्येक शाळेला पोहचतो का? याबाबत दक्ष राहण्याबरोबरच या समित्याने शाळेतील या योजनेच्या अंमलबजावणीचा नियमित आढावा घेणे गरजेचे आहे.
४. शासनाने वेळोवेळी दिलेल्या परिपत्रकाच्या आदेशानुसार जिल्हापरिषदेच्या शिक्षण समितीने आपल्या अधिकारांतर्गत येणा-या सर्व शाळांमध्ये परिपत्रासंदर्भातील माहिती प्रसारित करावी. वेळोवेळी प्रत्येक शाळेशी संपर्क साधून या योजनेसंदर्भात तालुक्यात आढावा बैठक घेण्यात यावीत.
५. चंदगड तालुक्यातील शालेय पोषण आहार योजनेअंतर्गत शिजवले जाणारे अन्न महिला बचतगटानांच दिले जावे.
६. सदर योजनेअंतर्गत दिला जाणारा आहार आहे त्यामध्ये अधिक पौष्टीकता आणण्यासाठी ऋतुमानानुसार आठवडयातून दोनदा पूरक आहार देण्यात यावा.
७. आहार शिजवण्यासाठी दिली जाणारी जी कडधान्ये आहेत ती अधिक चांगल्या प्रतीची द्यावी.
८. सदर योजनेच्या हिशोबाचा ताळतंत्र ठेवण्यासाठी प्राथमिक पातळीवर कंत्राटपध्दतीने लेखकिन नेमण्याची सोय शासनाने करावी. त्यामुळे योजनेचे कार्य करण्यापासून मुक्तता संबंधित शिक्षकास मिळेल व त्यामुळे मुलांच्या शिक्षणावर परिणाम होणार नाही.

९. सदर योजना सुरु असणा—या शाळांमध्ये तालुका यंत्रणांनी शाळांना पूर्व कल्पना न देता अचानक भेटी द्याव्यात त्यामुळे आहाराचा दर्जा व कोणत्या प्रकारे कार्यपध्दती होते त्याची माहिती संबंधीत यंत्रणांना मिळेल त्यामुळे अंमलबजावणी करण्यास सुलभ जाईल.
१०. अन्न शिजवणा—या यंत्रणांना वेळेवर मानधन देण्याची सोय करावी. व जे सध्या मानधन दिले जाते त्या मानधनामध्ये वाढ करण्यात यावी.
११. अन्न शिजवण्याच्या ठिकाणी सुरक्षितेच्या दृष्टीकोनातून अग्निशामक सिलेंडरची सोय करण्यात यावी.
१२. शालेय पोषण आहार योजना ही विनाअनुदानित शाळांना सुद्धा लागू करण्यात यावा. कारण या शाळेत प्रवेश घेणारे मुले/मुली आर्थिक मागासेलेल्या वर्गातूनच असतात, तेव्हा या योजनेचा लाभ त्यांनाही मिळणे न्यायाचे आहे.
१३. शालेय पोषण आहार योजना इयत्ता १ ली ते ८ वी पुरतीच मर्यादित न ठेवता इयत्ता ९ वी ते १० वी या वर्गाचाही समावेश करण्यात यावा. कारण ९ वी १० वर्गाचे विद्यार्थी/विद्यार्थ्यांनी, विशेषत जे आर्थिक अडचणीत असतात ते शिक्षण सोडून अर्थाजणाकडे वळतात त्यांना रोखून ठेवण्यासाठी आहार योजना केलीच पाहिजे या शिवाय गुणवंत विद्यार्थ्यांना या बरोबर पुरक सहाय्य योजना चालू केली पाहिजे.

प्रस्तुत संशोधन हे तालुक्यातील माध्यमिक व प्राथमिक शाळांमध्ये राबविल्या जाणा—या शालेय पोषण आहार योजनेवर जास्त भर दिला असून या संशोधनातून नोंदवलेले निष्कर्ष आणि केलेल्या शिफारशींचा शासन स्तरांवर व जबाबदार लोकप्रतिनिधींनी गंभीरपणे विचार करणे गरजेचे आहे. याशिवाय या योजनेमुळे चंदगड तालुक्यातील शिक्षणावर सकारात्मक परिणाम झाला आहे हे प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासावरून दिसून आले आहे.